

**БИТИМНИНГ ҚОНУН ТАЛАБ ҚИЛАДИГАН ШАКЛИГА РИОЯ
ЭТМАСЛИКНИНГ ОҚИБАТЛАРИ****О.И.Саттаров**

Тошкент вилоят суди фуқаролик ишлари

бўйича судлов хайъати судьяси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13358449>**Аннотация:**

Ушбу мақолада битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслиқнинг ҳуқуқий оқибатлари таҳлил қилинади. Мақолада битимнинг шакли фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда муҳим аҳамиятга эгаллиги, у битимнинг ҳақиқийлигини таъминлаш ва ҳуқуқий низоларнинг олдини олишда катта рол ўйнаши таъкидланади. Қонун талаб қиладиган шаклга риоя этилмаган битимлар ҳақиқий эмас деб топилиши учун қонунчиликда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолатлар келтириб ўтилади. Шунингдек, суд амалиётида бундай битимларнинг ҳуқуқий ҳолати ва уларнинг низоли битим сифатида баҳоланиши ҳам кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: битимнинг шакли, фуқаролик ҳуқуқи, қонун талаблари, ҳақиқий эмас битимлар, суд амалиёти, ҳуқуқий оқибатлар, нотариал тасдиқ, рўйхатдан ўтказиш.

Аннотация:

В данной статье анализируются правовые последствия несоблюдения формы сделки, требуемой законом. В статье подчеркивается важность формы сделки в гражданско-правовых отношениях, ее роль в обеспечении действительности сделки и предотвращении правовых споров. Рассматриваются случаи, когда сделки, не соответствующие законодательно установленной форме, признаются недействительными, а также обсуждается правовой статус таких сделок и их оценка в качестве спорных сделок в судебной практике.

Ключевые слова: форма сделки, гражданское право, требования закона, недействительные сделки, судебная практика, правовые последствия, нотариальное удостоверение, регистрация.

Одатда, битим муайян шаклда амалга оширилиши лозим. Агар эрк-ирода белгиланган шаклда ифодаланмаса, уни учинчи шахслар томонидан тушуниш ва ҳуқуқий жихатдан баҳолаш мумкин эмас. Эрк-ироданинг учинчи шахслар томонидан тўғри тушунилиши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда катта аҳамиятга эга. Масалан, интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилишда асарнинг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Яратиш факти асарнинг учинчи шахслар томонидан идрок

қилина оладиган объектив шаклда эканлигини англатади. Битимлар тузишда шахснинг иродаси учинчи шахслар томонидан тушуниладиган шаклда ифодаланиши лозим. Битимда эрк-иродани ифодалаш усули юридик адабиётларда битим шакли сифатида таърифланади¹.

Инглиз ҳуқуқига мурожаат қиладиган бўлсак, "Pinnel's Case" (1602)** инглиз ҳуқуқида битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик оқибатларини тушуниш учун муҳим бўлган кейслардан биридир. Бу ишда, Cole номли шахс Pinnel номли қарздорга ўз қарзини қисман тўлаш орқали қарзни тўлиқ бекор қилишга ҳаракат қилган. Улар бу ҳақда оғзаки келишувга эришган, аммо ёзма шартнома тузилмаган. Кейинчалик Cole қарзнинг қолган қисмини тўлашдан бош тортганда, Pinnel уни судга берди, ва бу ҳолат суд томонидан кўриб чиқилди.

Суд қарорига кўра, Cole томонидан амалга оширилган қисман тўлов тўлиқ қарзни бекор қилиш учун етарли эмас эди, чунки келишув ёзма шаклда расмийлаштирилмаган эди. Суд таъкидладики, қарзнинг қолган қисмини тўлаш мажбурияти ёзма шаклдаги шартнома билан бекор қилинмаган бўлса, қарздор тўловни тўлиқ амалга ошириши лозим. Бу ҳолатда, битимнинг қонун талаб қилган шаклига риоя этилмаганлиги келишувнинг ҳуқуқий кучга эга бўлишини таъминламади.

"Pinnel's Case" иши инглиз ҳуқуқида битимнинг шаклига қонун томонидан қўйилган талабларга риоя қилиш қанчалик муҳимлигини кўрсатади. Оғзаки шартномалар, агар қонун ёзма шаклни талаб қилса, ҳуқуқий кучга эга бўлмаслиги мумкин. Бу кейс шуни кўрсатадики, битим иштирокчилари учун қонун талаб қилган шаклларга риоя қилиш нафақат битимнинг ҳақиқийлигини таъминлайди, балки ҳар қандай низо келиб чиққан тақдирда судда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имконини беради².

Ш.М.Асьянов битимнинг ҳаққонийлиги хусусида қуйидаги мулоҳазани билдиради: битим — бу субъект томонидан учинчи шахсларга қаратилган ирода ифодасидир. Шунинг учун шахс ўз-ўзига битим тузиши мумкин эмас. Битимларда субъектнинг иродаси учинчи шахслар билан муносабатлар орқали ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгиллаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш мақсадида намоён бўлади.

Субъектнинг иродаси атрофдагилар учун аниқ ва тушунарли тарзда ифодаланиши зарур. Битим тузаётган субъектлар иродасини ифодалаш, мустаҳкамлаб қўйиш ёки тасдиқлаш амаллари битим шакллари сифатида аталади. Ирода қуйидаги тарзда ифодаланиши мумкин:

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Битимлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 44 б.

² P S Atiyah, An Introduction to the Law of Contract (Oxford University Press, 5th ed, 1995) 323.

- оғзаки;
- ёзма;
- конклюдент ҳаракатлар орқали;
- сукут (ҳаракатсизлик).

Битим шаклини субъектнинг иродаси сифатида эътироф этиш қуйидаги муҳим масалани ўртага қўяди: битим иштирокчиларининг ҳақиқий ниятлари ва мақсадларини аниқлашда асосий эътиборни нималарга қаратиш лозим — битимнинг ифодаланган шаклига ёки ироданинг ўзига? Айнан шу нуқтада битимларни талқин қилишда муаммолар пайдо бўлади. Бу муаммо цивилистикада узоқ вақтдан бери мавжуд бўлиб, унинг асл моҳияти сўз ва ирода ўртасидаги зиддиятларда ятади. Бу зиддиятлар классик юриспруденциянинг марказий масалаларидан бири бўлиб келган.

Ирода ва унинг ифодаси ўртасидаги муносабатни тўғри талқин қилиш битимнинг ҳақиқий мақсадини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу масала юриспруденцияда катта аҳамиятга эга бўлиб, битимлар ҳақиқий эмаслиги ёки ҳаққонийлигига таъсир қилувчи асосий омиллардан бири сифатида ўрганилади³.

Битим шакли, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади. Битим шакли, биринчи навбатда, битимни амалга оширувчи томонлар манфаатларини ҳимоя қилади: у битим тузувчиларнинг ҳақиқий иродасини аниқлашда, бу ироданинг тўғри ифодаланиши ва битим тузиш жараёнида сунъий ёки расмий тўсиқлар яратилишига йўл қўймасликда муҳим восита ҳисобланади. Бунда битим шакли томонларнинг ҳақиқий ниятларини ўз ичига олган ҳолда, уларнинг эрк-иродаси тўғри ифодаланишига кафолат бўлиши лозим.

Иккинчидан, битим шакли қонунийликни таъминлашда ва жамоат манфаатларини (масалан, фискал манфаатлар) ҳимоя қилишда муҳим рол ўйнайди. Битимнинг тўғри шаклда тузилиши, нафақат томонлар ўртасидаги муносабатларни аниқ ва тушунарли қилади, балки унинг қонунийлиги устидан назоратни ҳам осонлаштиради. Шу сабабли қонунчилик томонларга битим шаклини танлашда маълум эркинлик беради. Бир хил битим турли шаклларда: оғзаки, ёзма ёки нотариал тасдиқланган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Қонун битимларнинг муайян турлари учун белгиланган шаклларни аниқ белгилаб беради: баъзи битимлар оғзаки шаклда тузилиши мумкин

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I жилд. — Тошкент: Vektor-Press, 2010. — 193 б.

бўлса, бошқалари ёзма шаклни талаб қилади, яна бошқалари эса нотариал тасдиқланиши лозим. Бунда ҳар бир шаклнинг ўзига хос хусусиятлари бор ва улар битимнинг тўғри ва қонуний амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади.

Битим шаклини танлашда томонлар эркинлиги қонуннинг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, бу эркинлик томонларга ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ва ҳуқуқий оқибатларни таъминлаш имконини беради. Бироқ, қонун томонидан белгиланган талабларга риоя қилмаслик битимни ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келиши мумкин. Шу боис, битим шаклини тўғри танлаш ва қонун талабларига мувофиқ равишда амалга ошириш, ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларда катта аҳамиятга эга⁴.

Фуқаролик кодексининг 115-моддасига кўра, битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этилмаслиги фақат қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади. Бу шундан далолат берадики, битимнинг қонун талаб қилган шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмас деб топилиши учун фақат қонунда аниқ кўрсатилган ҳоллардагина асос бўлади. Бошқа ҳолатларда эса, битим қонун талаб қилган шаклга мувофиқ тузилмаган бўлса ҳам, унинг ҳақиқийлиги суд томонидан ҳал қилиниши мумкин бўлган низоли битим сифатида баҳоланади.

Амалдаги қонунчилик битимнинг қонун талаб қилган шаклига риоя этилмаган ҳолатларда унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини аниқ белгилаб беради. Жумладан, Фуқаролик кодексининг 112-моддасида битимнинг нотариал шаклига ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилинмаган ҳолларда юзага келадиган оқибатлар кўрсатилган. Унга кўра, агар битим нотариал шаклда расмийлаштирилмаган ёки давлат рўйхатидан ўтказилмаган бўлса, бундай битим ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Мисол тариқасида, Д.А.Логунов кафил ва кредитор ўртасидаги битимнинг ёзма шаклига риоя қилинмаган ҳолатни тадқиқ қилиб, шундай хулосага келади: бундай ҳолатда томонлар битимнинг ҳақиқийлигини исботлашга уринганида гувоҳлик кўрсатмаларига асосланиш имкониятидан маҳрум бўладилар, лекин ёзма ва ашёвий далилларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳолат битимнинг шаклига риоя қилишнинг муҳимлигини янада яққолроқ намоён этади, чунки битимнинг

⁴ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I жилд. – Тошкент: Vektor-Press, 2010. – 105 б.

ёзма шакли унинг мазмунини ва томонларнинг ниятларини тасдиқлашда муҳим рол ўйнайди.

Шу билан бирга, битимнинг тўғри шаклда тузилмаслиги унинг бутунлай бекор қилинишига сабаб бўлмаслиги ҳам мумкин. Аксинча, суд томонидан битим тузилганлик фактлари, тарафларнинг ҳақиқий иродаси ва ёзма ёки ашёвий далиллар асосида битимнинг қонунийлиги ёки ҳақиқий эмаслиги масалалари кўриб чиқилиши мумкин. Битим шакли, шу тариқа, унинг ҳақиқийлигини таъминлашда ҳам, ҳуқуқий низолар юзага келганида уни ҳимоя қилишда ҳам асосий омиллардан бири ҳисобланади⁵.

Д.А.Логунов таянган Фуқаролик кодексининг 109-моддасининг 1-қисмидаги қоидалар кафиллик шартномасига нисбатан қўлланилмайди. Чунки Фуқаролик кодексининг 109-моддасининг 3-қисмида қонунда ёки тарафларнинг келишувида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилинмаслиги унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келиши мумкинлиги таъкидланган. Кафиллик шартномасига келсак, Фуқаролик кодексида кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозимлиги ва ёзма шаклга риоя қилинмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлиши белгиланган. Бу эса, кафиллик шартномасининг ёзма шаклига риоя қилинмаган ҳолларда унинг тузилганлигини исботлашга уринишнинг ўзи номаврид эканлигини англатади.

Агар битимнинг нотариал тасдиқлаш талаб қилинадиган шаклидаги битим тўла ёки қисман бажарилган бўлса ва иккинчи томон битимни нотариал расмийлаштиришдан бош тортса, суд битимни бажарган томоннинг талаби бўйича битимни ҳақиқий деб топишга ҳақлидир. Бу ҳолатда битимни кейинчалик нотариал расмийлаштириш талаб қилинмайди.

Шунингдек, агар давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинадиган битим қонун талаб қилган шаклда тузилган бўлиб, томонлардан бири уни рўйхатдан ўтказишдан бош тортса, суд иккинчи томоннинг талаби бўйича битимни рўйхатдан ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Бу ҳолатда битим суд қарорига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонунга кўра, хўжалик шартномалари ёзма шаклда тузилиши лозим. Биржа битимлари ҳам хўжалик шартномаларининг бир тури ҳисобланади ва уларга қонуннинг хўжалик шартномалари шакли

⁵Логунов Д. А. Практика применения договора поручительства // Законодательство. – М., 1999. – №. 6. – С. 19 – 27.

тўғрисидаги талаблари тўлақонли татбиқ этилади. Шу сабабли, бу талабга риоя қилмаслик оқибатларини ўрганиш зарур. Биржа савдоси тартиби шундайки, унда иштирокчилар томонидан битимларни оғзаки шаклда тузиш деярли имконияти йўқ, аммо бундай вазиятларни таҳлил қилиш илмий нуқтаи назардан муайян аҳамиятга эга.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонунда хўжалик шартномаларини ёзма шаклда тузишга риоя қилмаслик оқибатлари аниқ белгиланмаган. Бошқача айтганда, қонун оғзаки тузилган хўжалик шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида кўрсатма бермайди. Фуқаролик кодексининг 115-моддасида битимни қонун талаб қилган шаклига риоя қилмаслик оқибатлари кўрсатилган. Унга кўра, битимни қонун талаб қилган шаклига риоя қилмаслик фақат қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади. Шу сабабли, хўжалик шартномаларини, жумладан, биржа битимларини оғзаки шаклда тузиш уларнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди.

Бундай ҳолатларда, Фуқаролик кодексининг 107-моддасида белгиланган битимнинг ёзма шакли тўғрисидаги қоидалар амал қилади. Хўжалик шартномаларининг ёзма шакли битимнинг оддий ёзма шакли тоифасига киради. Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик оқибатлари Фуқаролик кодексининг 109-моддасида келтирилган. Унга кўра, битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди, аммо низо келиб чиққан ҳолда томонлар битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки унинг бажарилмаганлигини гувоҳлар кўрсатмалари билан исботлаш ҳуқуқидан маҳрум бўладилар. Улар фақат ёзма ёки ашёвий далиллар орқали ўз даъволарини исботлашлари мумкин.

Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмасликнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у битимнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келиши фақат қонунда тўғридан-тўғри белгиланган ҳолларда амалга оширилади. Битим шаклининг қонуний талабларга мувофиқ тузилмаганлиги, томонлар ўртасида ҳуқуқий муносабатларнинг тўғри ва тушунарли бўлишини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, муайян битим турлари учун қонун томонидан талаб қилинган махсус шаклларга риоя қилинмаслиги ҳуқуқий низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда битимнинг ҳақиқийлиги суд томонидан кўриб чиқилиши лозим, чунки битимни тўғри шаклда

расмийлаштирмаслик баъзан унинг ҳақиқий эмаслигини англатмайди, балки фақат судда исботлаш жараёнини қийинлаштиради.

Битим шакли фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, унинг қонун талабларига мувофиқ равишда амалга оширилиши томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ белгилашга хизмат қилади. Бунда, битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик қонуннинг муайян ҳолатларида битимнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келиши мумкин, аммо бу умумий ҳолат эмас. Шу боис, томонлар битим тузишда қонун томонидан белгиланган талабларни диққат билан бажариши лозим, чунки шаклга риоя этмаслик натижасида битим ҳақиқий эмас деб топилса, бу уларнинг ҳуқуқий манфаатларига жиддий зарар етказиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Битимлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 44 б.
2. S Atiyah, An Introduction to the Law of Contract (Oxford University Press, 5th ed, 1995) 323.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I жилд. – Тошкент: Vektor-Press, 2010. – 293 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I жилд. – Тошкент: Vektor-Press, 2010. – 305 б.
5. Логунов Д. А. Практика применения договора поручительства // Законодательство. – М., 1999. – №. 6. – С. 19 – 27.

